

ИЗАЗОВИ И ЗНАЧАЈ ИЗВОЂЕЊА НАСТАВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У КЊАЖЕВЦУ И ОКОЛИНИ²

Апстракт: Циљ прилога је да укаже на значај организовања (факултативне) наставе ромског језика и других образовних активности намењених ромској деци у основним школама у Књажевцу и околини. У фокусу прилога је настава ромског коју организује Основна школа „Димитрије Тодоровић Каплар“ у Књажевцу. За потребе истраживања снимљен је час ромског језика, спроведени су интервјуи са наставницом ромског, педагошким асистентом, директором школе и једном учитељицом, као и интервјуи са ученицима који похађају наставу. У рад су укључени и делови интервјуа са особљем и ученицима издвојеног одељења Основне школе „Дубрава“ у Минићеву, као и разговор са библиотекарком Народне библиотеке „Његош“ у Књажевцу. Материјал је снимљен у јулу и новембру 2017. и мају 2018. године и доступан је у оквиру ДАБИ базе (Дигитални архив Балканолошког института САНУ, Београд). Квалитативна анализа показује да се едукативне активности школа и Библиотеке могу сматрати значајним афирмативним мерама усмереним ка промоцији и дестигматизацији ромског, које су од велике важности будући да саговорници указују на и даље присутну стигматизацију ромског језика и ограниченост домена употребе овог језика.

Кључне речи: ромски језик, настава ромског језика, Књажевац, стигматизација језика, мањински језици

1. Увод

Прилог презентује спектар разноврсних едукативних активности које се на локалном нивоу спроводе у Књажевцу и Минићеву са циљем да се ромски језик промовише, а његова употреба дестигматизује, те да се деца која се служе ромским као матерњим језиком подстакну на његову употребу у различитим доменима.³ С једне стране, дате активности намењене деци могу се

1 e-mail: mirjana.miric@bi.sanu.ac.rs

2 Прилог представља резултат рада на пројекту *Језик, фолклор и миграције на Балкану* Балканолошког института САНУ, бр. 178010, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Аутор захваљује свим учесницима у истраживању, пре свега ученицима и наставном особљу основних школа „Димитрије Тодоровић Каплар“ у Књажевцу и „Дубрава“ у Минићеву, као и Народној библиотеци „Његош“ у Књажевцу. Посебно захваљујем Владани Стојадиновић, Слађани Јеремић, Милану Ђорђевићу, Данијели Томић, Марији Симић, Љубинки Симић, Славимиру Илићу, Татјани Алексић, Драгану Недељковићу, Дамиру Османовићу, Зорици Цветковић, Оливери Лазаревић, Владани Видојевић, Оливери Богојевић.

3 У раду употребљавамо термин *матерњи језик* дефинисан као језик који се од рођења први усваја и са којим се појединац идентификује (Бугарски 1997: 116). Напомињемо, међутим, да се појам матерњег језика може и другачије дефинисати. За термилошко разграничење појмова *матерњи, први / други, примарни / секундарни, завичајни и страни језик* в. Јовановић, Вучина-Симовић 2012: 384–385.

посматрати као афирмативни модел заштите (потенцијално) угрожених језика (Mirić у рецензији), а с друге стране, као модел одрживог развоја заједнице у којој живи велики број становника који се изјашњавају као Роми и говоре ромским језиком. У прилогу се такође осврћемо и на реалне проблеме и изазове са којима се суочавају представници локалних институција, пре свега школа, у организацији наставе ромског језика. Посебно се бавимо и ставовима ученика који наилазе на бројне потешкоће у употреби свог матерњег језика, које указују на и даље присутну стигматизацију ромског.

1.1. Претходна истраживања ромске заједнице и ромског језика у Књажевцу и околини

Истраживање у основи овог прилога представља континуитет у односу на лингвистичка и антрополошка истраживања започета у оквиру пројекта *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу* који је у сарадњи са локалним Ромима и истраживачима Балканолошког института САНУ током 2016. и 2017. године спровела Народна библиотека „Његош“ у Књажевцу, а финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије. Резултате ове сарадње представљају бројне одржане радионице и публикације у издању Библиотеке: *Миклошичева збирка речи „из Тимока“* (Сикимић 2017), *Romsko-srpski rečnik knjaževačkog gurbetskog govora* (Ćirković, Mirić 2017), *Језик и традиција књажевачких Рома* (Сикимић 2018). Осим поменутих издања, важан резултат пројекта чини и обиман аудио и видео материјал којим је документован гурбетски, лејашки и арлијски варијетет ромског језика којим се говори у Књажевцу и околини (око 14 сати материјала), као и корпус гурбетског варијетета који је настао транскрипцијом снимљених интервјуа (око 45.000 речи). Након званичног завршетка пројекта, приступило се и додатном прикупљању узорака говора млађе популације (ученика основне школе узраста од 7 до 14 година), те је снимљено око 6 сати материјала, такође на гурбетском варијетету ромског језика.

1.2. Роми и ромски језик у Књажевцу и околини

Према *Попису становништва, домаћинства и станова* из 2011. године (*Књига 4 – Вероисповест, матерњи језик и национална припадност*), ромским језиком се у Републици Србији служи 100.668 становника, док се 147.604 становника изјашњавају као Роми (Табела 1). Према истом Попису, у Књажевцу и околини живи 789 Рома, док се њих 673 изјашњавају као говорници ромског језика. Како наводи Светлана Ћирковић (2018: 230), број Рома и број говорника ромског наведен у Попису треба узети условно:

„С једне стране, процењује се да у Србији живи већи број Рома него што је то пописом регистровано, док се са друге стране, претпоставља да су се у пописној анкети као Роми изјаснили и припадници заједница Ашкалија, Египћана, Бањаша. Слична је ситуација и са податком о ромском као матерњем језику – пописна анкета не укључује социолингвистичке

факторе дефинисања матерњег језика, нити је задатак пописивача да прикупе социолингвистички релевантне податке о ромском језику и његовој употреби.“ (Ћирковић 2018: 230)

Табела 1. – Број Рома и говорника ромског у Републици Србији према подацима из Пописа 2011.

	Број становника	Национална припадност – Роми	Језик – ромски
Република Србија	7.186.862	147.604 (2,05%)	100.668 (1,4%)
Књажевац и околина	31.491	789 (2,5%)	673 (2,14%)

Резултати пописа показују да је и на локалном и на државном нивоу број Рома већи од броја говорника ромског језика. Већ смо указивали на чињеницу да се ова разлика може посматрати као индикатор угрожености или макар рањивости ромског језика, како на државном нивоу, тако и на нивоу локалних заједница попут Књажевца (Мirić у рецензији).⁴ Отуда су сви напори државе и локалних институција да се ромски као мањински језик промовише – значајни за афирмацију ромских заједница и очување њиховог језика, а посредно и за развој локалних заједница у којима живе Роми.

Када је реч о варијететима ромског, важно је напоменути да је ромски језик хетероген и да обухвата бројне дијалекте и варијетете.⁵ У Књажевцу и околини говори се гурбетским и лејашким варијететом ромског језика, а некада се говорило и арлијским варијететом који је данас замењен српским језиком (Сикимић 2018: 14). Ови варијетети припадају различитим групама дијалеката ромског језика и међусобно се разликују на свим нивоима језичке структуре. Гурбетски варијетет, којим у Књажевцу и околини говори највећи број говорника, припада јужној влашкој групи дијалеката, лејашки припада северној влашкој групи, док арлијски припада балканској групи (ROMLEX, Bakker, Matras 1997, Matras 2002, Сикимић 2018, Ћирковић 2018).

Како наша искуства са теренских истраживања показују, у Књажевцу и околини Роми се активно служе ромским језиком, мада су домени употребе ромског ограничени углавном на комуникацију са члановима уже и шире породице, као и локалне ромске заједнице, док се у доменима јавне употребе говорници служе искључиво српским језиком, о чему ће касније бити више речи. Сви говорници ромског у овом граду и околним селима су билингвални, те се осим ромским, активно служе и српским језиком, конкретно тимочким говором којим се говори на територији Књажевца и околине. Говорници ромског су у сталном контакту са говорницима српског, те се као последица интензивног језичког контакта примећује утицај српског језика на ромски на различитим нивоима језичке структуре, а посебно у вокабулару, где је позајмљивање

4 Ромски језик је класификован као „дефинитивно угрожен“ према Унесковом *Атласу угрожених језика* (UNESCO's *Atlas of the World's Languages in Danger* (Moseley 2010)), мада треба нагласити да стварни степен угрожености варира у зависности од конкретног ромског дијалекта/варијетета, као и државе у којој се неким варијететом говори (Halwachs (у припреми)).

5 Ромским језиком говори се махом у Европи, али и Северној и Јужној Америци и Аустралији. Број говорника ромског је тешко проценити, мада се већина аутора слаже да њиме говори најмање 3,5 милиона људи (Matras 2002: 239). Постоје најмање четири велике гране ромских дијалеката: северна, централна, влашка и балканска, које се даље могу делити на подгрупе дијалеката и варијетете (Bakker, Matras 1997: xvii–xx; Matras 2002: 12).

српских речи врло фреквентно (Mirić, Ćirković 2018). У ромским породицама деца усвајају ромски језик као матерњи, али су од најранијег узраста такође билингвална. Употреба ромског међу млађом популацијом остаје ограничена на породично окружење и вршњаке који су такође припадници ромске популације.

Имајући у виду ограниченост домена употребе, као и негативне стереотипе о ромском језику, локална заједница у Књажевцу и околним местима (на пример, у Минићеву), организује низ образовних активности чији је циљ промоција ромског језика међу децом која говоре ромски.⁶ Значај ових активности је вишеструк. Пре свега, у литератури се указује на висок степен маргинализације Рома и ромског језика, како у образовном систему, тако и ван њега (уп. Бауцал 2012, Куучуков 1999, New, Куучуков, De Villiers 2017, између осталих)⁷, те се свака врста подстрека да се деца којима је ромски језик матерњи језик охрабре да га користе – може сматрати помаком у дестигматизацији употребе овог језика.

Осим наставе ромског језика, основна школа „Димитрије Тодоровић Каплар“ у Књажевцу и издвојено одељење основне школе „Дубрава“ у Минићеву организују и друге облике образовних активности оријентисаних ка ромском језику и намењених млађим говорницима ромског. У сарадњи са поменутим школама и њиховим педагошким асистентима Народна библиотека „Његош“ у Књажевцу иницирала је језичке радионице намењене ромској деци. Радионице се одржавају десетак пута годишње и окупљају ученике којима је ромски језик матерњи, а која желе да говоре ромским језиком и ван своје уже заједнице, а желе и да науче више о ромском језику и култури.⁸ Према речима библиотекарке, на овим радионицама ромској деци се пружа помоћ и у савладавању школског градива, а ради се и на афирмацији ромског језика:

„Осетили смо, наравно, да им треба додатна подршка за многе садржаје, а пре свега да мало говоре својим језиком и да схвате да то није срамота, да није ништа страшно, него да је предност. На томе увек инсистирамо... И да библиотеку прихвате као место где су добродошли.“ (библиотекарка, Књажевац, 20.07.2017).

Према речима педагошког асистента, радионице су интерактивне и полазници радо учествују у њима:

„Воле да иду, и воле да су у свом окружењу, и воле да причају на свом језику. Тада су јако слободни и кажу оно све што мисле.“ (педагошки асистент, Књажевац, 28.11.2017)

6 Према речима наших саговорника, Општина Књажевац, посебно Центар за социјални рад, улаже велике напоре да унапреди социоекономски положај Рома. Када је реч о ученицима, сви добијају бесплатне уџбенике и ужину у школи, а ова врста помоћи пружана је Ромима као социјално угроженој категорији и пре него што је организација подигнута на државни ниво.

7 Милица Јерончић у својој студији анализира „положај Рома у образовном систему, у контексту друштвено-економских и културних услова који производе и одржавају неједнакости у образовању, али и шире, у српском друштву“ (Jerončić 2016: 51).

8 Једна од одржаних радионица снимљена је у новембру 2017. године. Сваку радионицу посети око десетак ученика, а циљ је да што већи број ромске деце има прилику да учествује у радионицама. Педагошки асистент, у договору са ученицима, доводи ученике на радионицу, чију организацију спроводи библиотекарка Народне библиотеке „Његош“.

Треба истаћи и да је један део издавачке делатности Библиотеке оријентисан ка промоцији ромског језика и културе. Осим споменутих издања насталих у оквиру пројекта *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу*, Библиотека је објавила и сликовницу *O čer katar o tom thaj o čer katar o lon (romani narodno paramiča) / O čer taro momelja o čer taro lon (romani narodno paramiča) / Кућа од соли и кућа од воска (ромска народна прича)* која је написана на гурбетском и арлијском варијетету и преведена је на српски, а илустровали су је полазници једне од радионица. Овако усмереном издавачком делатношћу Народна библиотека „Његош“ у Књажевцу не само да промовише ромски језик међу припадницима ромске популације, већ њихов језик чини видљивим и припадницима већинске, српске заједнице. Тиме се остварује важан корак у дестигматизацији ромског језика и његових говорника, чији коначни исход треба да буде и смањење степена дискриминације ромске популације.

1.3. Законски оквир за спровођење наставе ромског језика

У Републици Србији ромски језик је препознат као мањински језик 2006. године, када је у Србији ступила на снагу *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима*, претходно ратификована 2005. године.⁹ Између осталог, у *Европској повељи* се у Члану 7 као један од циљева и начела наводи и: „д) стварање услова за олакшање и/или охрабривање употребе регионалних или мањинских језика у говору и писању, у јавном и приватном животу;“, док се у Члану 8 који се тиче образовања, наводи да се говорницима регионалних или мањинских језика обезбеди школовање на датом језику на свим нивоима образовања (од предшколског до универзитетског), кроз неки од следећих модуса: да се обезбеди образовање или значајан део образовања на датом језику, да учење датог језика постане интегрални део наставног плана,¹⁰ или да се једна од трију наведених мера примени на полазнике чије породице то захтевају, а чији се број сматра довољним.

Осим *Европске повеље*, постоји и низ других правно обавезујућих докумената и препорука у области заштите права националних мањина на чију се примену обавезала и Република Србија.

Тако се у *Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина* Савета Европе¹¹ у Члану 14 наводи:

9 „Комитет министара Савета Европе усвојио је 25. јуна 1992. године Европску повељу о регионалним или мањинским језицима, која је ступила на снагу 1. марта 1998. године. Скупштина Србије и Црне Горе, на седници одржаној 21. децембра 2005. године, донела је Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима („Службени лист СЦГ – Међународни уговори“, број 18/2005). Повеља је за Републику Србију као сукцесора државне заједнице Србија и Црна Гора ступила на снагу 1. јуна 2006. године.“ (преузето 31. јануара 2019. са сајта Канцеларије за људска и мањинска права: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19820>).

10 Не односи се на предшколско образовање.

11 „Оквирна конвенција за заштиту националних мањина је први свеобухватни регионални међународни уговор и први правно обавезујући међународни инструмент који је у целини посвећен заштити националних мањина. Комитет министара Савета Европе усвојио је 1994. године Оквирну конвенцију, која је ступила на снагу 1. фебруара 1998. године. Савезна скупштина Савезне Републике Југославије ратификовала је 1998. године Оквирну конвенцију за заштиту националних мањина („Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, број 6/98). На позив Комитета министара Савета Европе, СР Југославија је приступила Оквирној конвенцији 11. маја 2001. године и она је за њу, у складу са одредбом члана 29 став 2 тог документа, ступила на снагу 1. септембра 2001. године.“ (преузето 31. јануара 2019. са сајта Канцеларије за људска и мањинска права: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sr/node/127>).

„1. Стране уговорнице се обавезују да признају да сваки припадник националне мањине има право да учи свој мањински језик.

2. У областима насељеним припадницима националних мањина традиционално или у знатном броју, ако има довољно захтева, стране уговорнице ће настојати да обезбеде, у мери у којој је то могуће и у оквиру својих образовних система, да припадници тих мањина имају одговарајуће могућности да уче језик мањине или да се обучавају на том језику.“

Документ *Хашке препоруке о праву националних мањина на образовање и објашњење* (1996) истиче значај раних година образовања (предшколско и основношколско образовање) и препознаје их као кључне за изложеност деце матерњем језику у систему образовања:

„11) Прве године образовања су од највећег значаја за развој детета. Истраживање процеса образовања указује на то да би идеално средство комуникације у вртићима и на предшколском нивоу морао да буде матерњи језик детета. Увек где је то могуће, државе би требало да створе услове који родитељима пружају ту могућност.

12) Истраживања такође показују да би било најбоље да се у основној школи наставни програм изводи на језику мањине. Језик мањине би морао да буде редован наставни предмет [...]“

Чланом 12 *Закон о основном образовању и васпитању* („Службени гласник“ 55/2013, 101/2017, 27/2018) у Републици Србији је предвиђено неколико модуса организације наставе на језику националних мањина или наставе језика националних мањина:

„За припаднике националне мањине образовно-васпитни рад остварује се и на језику и писму националне мањине, односно двојезично, ако се приликом уписа у први разред за то определи најмање 15 ученика.“ (Став 2);¹² „Када се образовно-васпитни рад остварује на српском језику, за ученика припадника националне мањине организује се настава језика националне мањине са елементима националне културе као изборни предмет.“ (Став 5); „Образовно-васпитни рад може да се изводи на страном језику, односно двојезично, уз сагласност Министарства.“ (Став 6).

Иако сва цитирана документа препоручују увођење наставе на мањинском језику, а *Закон* предвиђа могућност извођења наставе на језику националне мањине, као и могућност билингвалне наставе, модус извођења билингвалне наставе на српском и језицима националних мањина још увек се не примењује у Републици Србији. Како наводе Јелена Филиповић и Јулијана Вучо (2018: 155–158), *Правилник о ближим условима за двојезично остваривање програма образовно-васпитног рада* („Службени гласник“ 105/2015, 50/2016) предвиђа у формалном образовању на основношколском и средњошколском нивоу билингвалну наставу на српском и страном језику, али не и „билингвалну наставу српског као већинског и језика образовања и језика

12 Настава на мањинском језику изводи се и за мањи број ученика уз сагласност Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а по прибављеном мишљењу одговарајућег националног савета (Став 3 *Закон*).

националних мањина.“ (Филиповић, Вучо 2018).¹³ Посебан случај представља ромски језик, услед комплексности и осетљивости његовог статуса.¹⁴

Позитиван помак у примени *Европске повеље, Оквирне конвенције и Хашких препорука*, свакако је настава ромског језика са елементима националне културе која је уведена у школе као изборни предмет. У Књажевцу се настава ромског језика изводи од школске 2017/2018. године.

2. Циљеви истраживања и методологија прикупљања материјала

Имајући у виду законски оквир и међународне препоруке, али и увид у студије које показују да су сегрегација, дискриминација и друштвена маргинализација једне од основних препрека успешном школовању ромске деце, циљ нашег истраживања био је да испита на који начин се спроводи настава ромског језика у заједници у којој живи значајан број Рома, који су проблеми са којима се суочавају локалне институције и какав је став ромских ученика о употреби ромског језика.

У оквиру пројекта *Језик, фолклор и миграције на Балкану* Балканолошког института САНУ, у јулу и новембру 2017. и мају 2018. године, организована су теренска истраживања у Књажевцу и Минићеву, која су обухватила неколико различитих сегмената: 1) у основним школама „Димитрије Тодоровић Каплар“ у Књажевцу и „Дубрава“ у Минићеву, прикупљени су дечији наративи око тридесеторо деце узраста од 7 до 14 година, говорника гурбетског варијетета ромског, који ће послужити за израду корпуса дечијих наратива на ромском језику (о резултатима овог дела истраживања неће бити речи у овом раду); 2) снимљена је радионица коју у сарадњи са два школама организује Народна библиотека „Његош“ у Књажевцу, као и разговор са библиотекарком као једним од организатора радионице; 3) снимљен је час ромског језика у ОШ „Димитрије Тодоровић Каплар“; 4) снимљени су разговори са наставницом ромског, педагошким асистентом, директором и учитељицом ОШ „Димитрије Тодоровић Каплар“, као и разговори са руководиоцем издвојеног одељења ОШ „Дубрава“ у Минићеву, педагошким асистентом и учитељицама; 5) осим наратива на ромском, у школама су снимљени и додатни разговори са ромским ученицима о употреби ромског језика.¹⁵

Разговори са челницима и наставним особљем школа вођени су на српском језику и заснивају се на отвореном типу интервјуа. Централне теме разговора биле су питање употребе

13 Аутоке наводе да билингвална настава која би укључила језике националних мањина није предвиђена *Правилником*, „пре свега због негативног става представника одређених националних мањина које су према овој врсти наставе имале изузетно негативан став“ (Филиповић, Вучо 2018: 158). У раду се, између осталог, нуди и екстензивна анализа проблема насталих у току израде *Правилника*.

14 О разлозима због којих ромски језик није уведен у службену употребу ни у једној локалној самоуправи Републике Србије (просторна дисперзираност Рома, етничка мимикрија као последица дискриминације припадника ромског народа и опредељење државе да остваривање права националних мањина услови бројем припадника националне мањине настањених на одређеној територији), иако постоје законски оквири за то, в. Башић 2018.

15 Пре почетка истраживања, родитељи су потписали информисану сагласност да деца учествују у истраживању и буду снимљена. У случају да је родитељ неписмен, садржај истраживања прочитала им је учитељица или педагошки асистент, а родитељ је парафирео сагласност. Када је реч о интервјуима са одраслим саговорницима, они су дали усмену сагласност за коришћење садржаја интервјуа у научне сврхе, након што им је објашњен циљ истраживања.

ромског језика и потешкоћа са којима се ромска деца сусрећу у свом окружењу када је реч о употреби језика, као и активности намењене ромској деци које организују школе и Библиотека, како би се потешкоће превазишле, а ромска деца подстакла да користе свој матерњи језик. У разговорима су се наметнуле и друге релевантне теме, усмерене углавном на практичне проблеме са којима се наставно особље сусреће у раду са ромском децом, те ћемо се у раду укратко осврнути и на њих. Ради се о интерпретацијама друштвене реалности, што, сматрамо, може помоћи у бољем разумевању околности у којима ромска деца похађају школу и допринети ефикаснијем идентификовању проблема у имплементацији образовних програма.

Разговори са ученицима основношколског узраста су вођени на ромском и српском језику, а осим наратива на ромском, укључили су и одговоре на питања која се тичу домена употребе језика и ставова саме деце и њихове околине о употреби ромског језика.

Релевантни делови разговора су транскрибовани,¹⁶ а интегрални аудио и видео материјал доступан је у оквиру ДАБИ базе (Дигитални архив Балканолошког института САНУ, Београд). За потребе овог рада издвојени су делови разговора са свим одраслим саговорницима, као и релевантни делови разговора са шеснаесторо деце (деветоро из Књажевца и седморо из Минићева).

3. Ромски језик са елементима националне културе – извођење наставе у Књажевцу

Број ученика

Од септембра 2017. године, у Основној школи „Димитрије Тодоровић Каплар“ у Књажевцу организује се настава ромског језика са елементима националне културе као изборни предмет, за који се у школској 2017/2018. години определило 35 од 100 ученика говорника ромског језика од другог до седмог разреда.¹⁷ Настава је у току школске године била организована два пута недељно, а ученици су били подељени у две групе (млађа и старија, у зависности од смене коју похађају у школи). Податке о укупном броју ученика у школској 2017/2018. години, као и број ромских ученика наводимо у Табели 2. У школској 2018/2019. години за факултативну наставу ромског пријавило се 45 ученика, а наставу редовно похађа између 25 и 30 ученика. Сматрамо да

16 Прикупљање материјала, као и транскрипцију разговора урадила је ауторка овог прилога, која преузима одговорност за све потенцијалне грешке. Будући да је примарни циљ навођења транскрипата у овом раду да се илуструје садржај разговора, а не лингвистичка анализа, нису забележени они елементи разговора чије би навођење реметило читање транскрипата, на пример, краће и дуже паузе у говору, поштапалице, аутокорекције саговорника, неразумљив говор, и слично. Сви изостављени елементи разговора обележени су трима тачкама, било да се ради о поменутих елементима или изостављеном дужем, нерелевантном делу исказа. Из транскрипата су изостављена и лична имена. Уколико је иста реч поновљена два или више пута, забележено је само прво појављивање. Делови разговора на српском језику транскрибовани су ћириличним писмом, док су делови на ромском наведени латиницом. Превод са ромског на српски наведен је у угластим заградама. Ознаке коришћене у транскрипцији: ИСТ – истраживач који води разговор, САГ – саговорник-ученик, и редни број саговорника.

17 Према речима наставнице ромског и педагошког асистента, родитељи су се крајем претходне школске године изјаснили да ли је њихово дете заинтересовано за похађање часова неког од понуђених језика националних мањина. То је један од разлога због којих ученици првог разреда нису обухваћени програмом (мада и они, према речима педагошког асистента, долазе на наставу у пратњи брата или сестре). Ученици осмог разреда нису били заинтересовани за часове ромског због школских обавеза око полагања мале матуре.

се већи број пријављених ученика може посматрати као индикатор успешне мотивације ученика (и родитеља) да се пријаве за овај предмет.

Табела 2. – Број ромских ученика у основним школама „Димитрије Тодоровић Каплар“ и „Дубрава“ у школској 2017/2018.

Основна школа	Број ученика	Број ромских ученика	Број ромских ученика – непохађача
„Димитрије Тодоровић Каплар“ Књажевац	760	100 (13%)	15 (I–IV разред)
„Дубрава“ Минићево	104	50 (50%)	25

Наставник ромског језика

Наставница ромског језика која у поменутој школи држи наставу изворни је говорник ромског језика, а у моменту почетка наставе била је ангажована и као ромски локални координатор у Општини Књажевац. Наставница ромског је изворни говорник арлијског варијетета, али се успешно служи и гурбетским, у локалној заједници доминантним варијететом ромског језика.

На објективне проблеме у ангажовању лица које би изводило наставу ромског језика, указао је директор школе:

„По правилнику Министарства просвете, ромски ... се уводи као изборни предмет и тако се и третира. Ми смо имали мало проблема са лицем које је на листи предавача за ромски језик. Имали смо вољу да уведемо ромски, а нисмо имали лице које би било извршилац на тој листи. Јер ... незгодно је кад наставник треба да путује, требају му путни трошкови. А сама та особа која постоји већ ту у округу, већ ради тај посао, тако да не може да ради преко норме, па смо ангажовали лице из Општине које иначе ... ради као асистент у Општини при инклузији са Ромима... А имали смо ето одобрење ромског Националног савета за то ... и саме канцеларије за социјалну инклузију, одељење рада са Ромима.“ (директор школе, Књажевац, 28.11.2017)

Друге школе у Књажевцу и околини још увек не организују наставу ромског језика, мада је у плану да се ова могућност понуди и другим школама. У организацији наставе треба имати на уму и практичне проблеме на које је указао директор школе.

Дијалекат на коме се настава одвија

Већина ученика у школама у Књажевцу и Минићеву говори гурбетским варијететом. Према речима наставнице ромског, часови ромског се одвијају на (локалном) гурбетском варијетету, а ученици долазе из породица у којима су оба родитеља говорници гурбетског и нешто ређе из породица у којима је један родитељ говорник гурбетског, а други говорник арлијског варијетета.¹⁸ Дечији наративи прикупљени у Књажевцу су такође сви на гурбетском варијетету. Када је реч о

18 Ради се о говорницима арлијског варијетета који нису пореклом из Књажевца, већ су се у Књажевац доселили из других крајева Србије.

Минићеву, сва снимљена деца говорила су гурбетским варијететом. Према речима педагошког асистента из школе „Дубрава“ у Минићеву, Арлије у Минићеву не говоре ромским језиком ни у школи, ни у породици, већ искључиво српским, што говори о потпуној замени матерњег (мањинског) језика доминантним и већинским језиком заједнице.

Извођење наставе: програм и литература

Настава ромског језика са елементима националне културе изводи се према плану и програму који је прописало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У Основној школи „Димитрије Тодоровић Каплар“ настава се изводи према утврђеном програму, а наставни материјал већ другу школску годину припрема сама наставница ромског, на основу ресурса који су јој доступни у школској библиотеци (попут речника ромског језика) и Народној библиотеци „Његош“ у Књажевцу, али и на основу материјала доступних на интернету.¹⁹

У вези са одабиром литературе посебно је осетљиво питање стандардизације ромског језика,²⁰ односно варијетета који је у основи материјала који ће се примењивати на часовима. Имајући на уму разноврсност ромских варијетета који се говоре у Србији, творци образовних политика и аутори уџбеника морају узети у обзир и питање језичке варијације приликом креирања наставног материјала.²¹

Социо-економски статус ромских ученика

У вези са социоекономским статусом ромских породица чија деца похађају школе у Књажевцу и околини, па и наставу ромског језика, наставно особље наводи да ромски ученици углавном долазе из групе социјално угрожених породица, а већина живи у лошим животним условима, што непосредно утиче и на њихов однос према школи и мотивацију за учење:

„Деведесет посто наше деце у мојој школи су социјално угрожени и сви углавном живе од социјалне помоћи и дечијег додатка.“ (педагошки асистент, Књажевац, 28.11.2017)

19 Уџбенике за наставни предмет Ромски језик са елементима националне културе за први, други, трећи и четврти разред основне школе издао је Завод за уџбенике (Београд) 2018. године, а аутори су Рајко Ђурић и Љуан Коко (Ђурић, Коко 2018а, 2018б, 2018в, 2018г). Ове уџбенике одобрио је за употребу Покрајински секретар за образовање, прописе, управу и националне мањине – националне заједнице својим решењима број 128-61-237/2017-01 и 128-61-238/2017-01 од 12.1.2018. године (за први и други разред), 128-61-301/2017-01 и 128-61-302/2017-01 од 27.4.2018. године (за трећи и четврти разред). Ауторки овог прилога није познато да ли ће наведени уџбеници бити у употреби на територији целе Србије. До фебруара 2018. године уџбеници још увек нису званично обезбеђени у ОШ „Димитрије Тодоровић Каплар“. Важно је напоменути и да су уџбеници ромског језика Завода за уџбенике намењени ученицима нижег основношколског узраста, док наставу у Књажевцу похађају и ученици старијег основношколског узраста.

20 О актуелним процесима (и проблемима) стандардизације ромског језика у Србији, в. Лукин Саитовић 2018.

21 Уџбеници Завода за уџбенике написани су стандардизованим варијететом ромског језика и правописом, што је у званичној настави језика и обавезујуће. Међутим, за говорнике оних ромских варијетета који су лингвистички удаљени од стандардизованог то може представљати посебан проблем, јер ученици могу бити демотивисани учењем новог варијетета, или се у крајњој инстанци нестандардизовани варијетети могу перципирати као мање престижни, што је у случају ромског као већ маргинализованог и стигматизованог језика додатна потешкоћа.

„И она два дечака која сам малопре поменула су живела у тако лошим условима... једном приликом сам их обишла. Знате, то је једна соба без ичега. Један шпорет на дрва, један кревет... И онда, кад човек нема основне услове за живот и тешко га је... мотивисати.“ (учитељица, Књажевац, 28.11.2017)

„То су углавном социјално угрожене породице, и родитељи углавном неписмени. Или са недовршеном основном школом.“ (наставница ромског, Књажевац, 29.11.2017)

Нередовни долазак на наставу

Као посебан проблем који је изражен у основним школама у Књажевцу и у Минићеву истиче се категорија ђака „непохађача“, који у континуираном временском периоду дужем од три месеца не похађају школу. Као главни разлози изостанка са наставе наводе се миграције у иностранство са родитељима (претпоставља се да деца углавном похађају наставу у земљи у коју одлазе, а нека од њих доносе и потврде о школовању у иностранству).

„(ИСТ: Јел ви имате ромску децу у свом разреду?) Да. Тренутно имам шест, од тога је два непохађача. И... од првог до четвртог разреда се тај број мењао и мењала су се лица, заправо. Највећи проблем јесте недолазак на наставу, изостајање, то одлажење у иностранство.“ (учитељица, Књажевац, 28.11.2017)

„(ИСТ: Јел постоји овде код вас ова категорија... непохађачи?) Јесте, има их баш пуно, негде око двадесет и пет непохађача. Они су уписани званично, међутим, налазе се у иностранству тренутно. Ми немамо по закону права да их испишемо, значи морамо да их водимо у евиденцији. Закон тако налаже... Ови који долазе, долазе. Међутим, ми имамо проблем... у нередовности.“ (руководилац издвојеног одељења школе, Минићево, 29.11.2017)

„Било је пуно Рома раније. Јесу они чинили одељења. Међутим, сада та њихова миграција за Немачку... читаве породице иду. Раније... није толико било то изражено... Али ови сада масовно иду, и то на пар месеци и враћају се, тако да, по мени, деца су мало и поремећена што се тиче школе, јер они повуку дете на неколико месеци.“ (учитељица, Минићево, 29.11.2017)

„(ИСТ: Како решавате ове ситуације када је дете по неколико месеци одсутно... ван земље, па се онда врати? Јел они тамо... имају икакве школе?) Ми тај податак немамо... Када дође дете, ми одмах кренемо да видимо шта зна... У млађим разредима је лако... Док је, на пример, у старијим разредима, то мало теже, јер градиво, пети, шести, седми, осми разред захтева више.“ (педагошки асистент, Минићево, 29.11.2017)

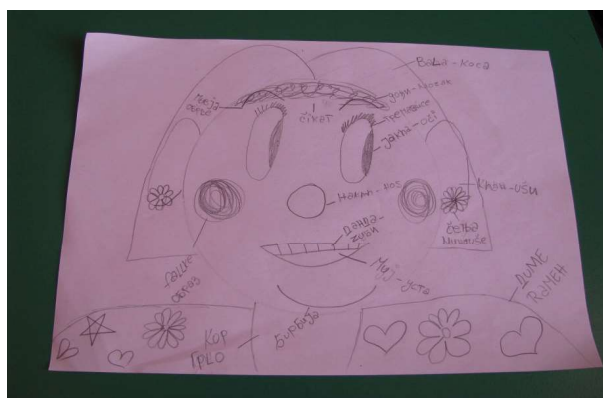
На проблем нередовног похађања наставе од стране ромских ученика и раније је указивано у литератури, не само у контексту Србије, већ и других централноевропских и источноевропских земаља (в. Nemelsoet 2015: 7, и референце цитиране у раду). У извештају о образовној инклузији деце ромске националности наводи се да квантитативни подаци показују да ромски ученици имају много виши степен изостанака од неромских ученика (Јовановић 2013: 114). Овом темом, изузетно значајном за сегмент образовања ромске деце, бавићемо се у посебном раду (Мирић, у припреми). У контексту наставе ромског језика, треба напоменути да је изостајање из школе једна од највећих препрека успешном извођењу наставе у целини, али и адекватном извођењу наставе

ромског језика. Један од часова ромског језика документован је за потребе овог рада у мају 2018. године. Часу је присуствовало четворо ученика. Иако је током школске године часове похађало и троструко више ученика, на крају школске године се тај број драстично смањио и ученици из различитих разлога нису долазили на часове ромског језика.²² Наставница ромског указује и на проблем у усклађивању смена ученика и чињеницу да се ради о (додатном) изборном предмету, те да часови ромског немају приоритет. Иако би требало да ученици буду подељени по узрасту у две групе – млађа и старија, то није увек случај, већ на часове долазе у складу са својим сменама и обавезама у школи. И снимљеном часу ромског језика присуствовало је троје ученика виших разреда и једна ученица нижих разреда.

Часови ромског

Током часа документованог у мају 2018. године углавном се говорило на ромском језику, на гурбетском варијетету. Централна тема часа била је обрада вокабулара који се тиче делова тела, посебно главе.²³ Деца су имала задатак да нацртају главу човека и да обележе ромске речи и њихов превод на српски, а цртање новог појма започињало је тако што би сваки ученик наводио прво слово речи која се односи на дати део тела, на пример, *bala* 'коса', *jakha* 'очи', *danda* 'зуби', *čikat* 'чело', *muj* 'уста' (Слика 1). Час је био интерактиван, организован кроз игру, а ученици су радо учествовали у обради теме.

Како наводе наставница ромског, педагошки асистент и библиотекарка, ученици радо похађају часове ромског и радионице намењене ромској деци и воле да говоре на ромском језику. Писање, међутим, представља велики изазов, те је примарни циљ часова ромског језика, али и других образовних активности попут радионица у Библиотеци, да се млађи говорници ромског описмене, да науче да читају и пишу на ромском језику. Као што се види на Сlici 1, у писању ромских речи често је мешање ћириличног и латиничног писма,²⁴ а на проблем потешкоћа у писању и читању код ромских ученика указује и наставно особље.

Слика 1. – Са часа ромског језика, Књажевац, 24. маја 2018.

22 Као један од разлога навели су чињеницу да се у току те недеље одржавао вашар у суседном селу Минићеву, који су неки ученици желели да посете и изостали са наставе, а на коме су неки ученици помагали својим родитељима који су радили на вашару.

23 Последњи део часа био је намењен обнови већ пређеног вокабулара који се тиче дана у недељи. Уз помоћ речника ромског, ученици су са наставницом обновили називе дана у недељи, а посебну потешкоћу је представљало то што се називи дана на њиховом гурбетском варијетету не поклапају са вокабуларом датим у речнику, те је наставница додатно појаснила разлике и обновила обе варијанте назива.

24 Ромски језик пише се латиничним писмом (уп. Đurić 2012).

Будући да је главни предмет овог рада ромски језик, степен компетенције ромских ученика у језику образовања (српском) неће бити предмет овог рада. Међутим, важно је напоменути да неке студије показују да образовна постигнућа ученика зависе од компетенције у језику образовања (посебно када је реч о ученицима који припадају популацији која се служи мањинским језиком) (уп. 'the threshold hypothesis' коју је поставио Cummins 1981, а за критику наведеног приступа в. Macswan 2000). На значај адекватних језичких компетенција у језику образовања припадника етнолингвистичких мањина, а посебно ромске популације у Србији, указују Јелена Филиповић и Јулијана Вучо (2014). Османи (2008: 184) такође сматра да је непознавање наставног језика један од основних разлога лоших постигнућа ромских ученика, те предлаже да се ромској деци дозволи учење на матерњем језику.

4. Домени употребе ромског језика и ставови о језику

Употреба ромског језика реализује се првенствено у породичном окружењу, ученици се активно служе ромским језиком у кругу своје породице и локалне заједнице, али и у разговору са својим вршњацима Ромима. Према речима педагошког асистента, ромски језик је „више заступљен“ него српски:

„Матерњи језик им је ромски. И у породици искључиво причају ромским језиком. Ове девојчице сад мало старије, оне, ако су у друштву више српске деце, онда... причају српским језиком, али када су у друштву само ромска деца—искључиво ромски се прича. Са родитељима искључиво ромски. Код мене када су у друштву у пратњи родитеља, обраћају се родитељима на ромском језику. Одговара се на питања на ромском језику... Више је заступљен ромски језик него српски.“ (педагошки асистент, Књажевац, 28.11.2017)

Ученици школа у Књажевцу и Минићеву такође указују на доминантну употребу ромског у свом породичном окружењу:

„САГ1: Код куће, éhere maj but pričos romane [код куће највише причамо ромски]. САГ2: ... savorre, roditeljura, amare kakura, amare... phrala, amare pheja, savorre pričos romane [... сви, родитељи, наши стричеви, наша... браћа, наше сестре, сви причају ромски].“ (САГ1 – дечак, 9 година, Минићево; САГ2 – девојчица, 9 година, Минићево)

„Pričos amare dadenca, amare dejenca. [Причамо са нашим оцем, са нашом мајком.]“ (САГ 3 – девојчица, 13 година, Књажевац)

Иако се на часовима ромског језика и радионицама деца радо служе ромским, и подстичу се и мотивишу да га говоре и ван породичног окружења, разговори са ученицима и наставним особљем у Књажевцу и Минићеву указују на ограниченост домена употребе ромског језика. Употреба ромског примарна је само у кругу уже или шире породице, као и у комуникацији са вршњацима говорницима ромског, али се избегава у школи. Један од разлога који истиче наставно особље школе јесте чињеница да ученици и на часу понекад разговарају на ромском, што

учитељима потенцијално представља проблем у извођењу наставе, јер већина учитеља и ученика не разумеју ромски:

„(ИСТ: Да ли је дозвољено на часу да причају ромски? Или је просто пожељно да се... настава одвија на српском језику?) Па јесте пожељно, зато што прво ја, не познајем ромски. И онда ја стално имам... потребу да им кажем и на ходнику, рецимо, док дежурам или тако просто прођем некад, видим да се неко свађа и да... говоре нешто на ромском. Онда им стално кажем да се ја осећам непријатно јер не знам о чему причају, па ако већ ја не знам ромски, они мени то преведу и то никад не буде проблем... Можда кад би ја познавала ромски језик, можда би, не можда него сигурно би то било у реду. Али нико од деце не зна, не знам ја.“ (учитељица, Књажевац, 28.11.2017)

„Увек им кажем: кад сте у друштву... где су српска деца, да причају српским језиком да би остала деца могла да их разумеју... Поготову у одељењу, јер има доста, рецимо, по двојетроје у одељењу ромске деце, и онда они међусобно ромски причају, и на часу причају. И онда покушавам да им кажем: учитељица је ту, остала деца су ту.“ (педагошки асистент, Књажевац, 28.11.2017)

Пожељна употреба српског језика у школи посматра се и као вид интеграције ромских ученика у друштво:

„Чињеница је да мора (да) говори српски, да би га разумели, да не би био одбачен... Управо то, то се и деци прича, да се не одвајају, да се интегришу у заједницу, али с тим да не забораве свој обичај, културу и језик, пре свега.“ (наставница ромског, Књажевац, 29.11.2017)

Ученици се, међутим, и на часу понекад служе ромским, а о овој ситуацији су говориле само две ученице из Минићева, које наглашавају да се ромским у школи служе када се свађају, или када им је нешто потребно па се „из навике“ вршњацима обраћају на ромском:

„(ИСТ: Јел у школи некад причате ре гомане [ромски]? САГ 4: Па да. САГ5: Па да. (ИСТ: Кад?) САГ4: У учионицу. САГ5: На пример кад свађамо се. САГ4: Свађамо се... САГ5: Да, понекад. Кад она мени нервира, ја ју псујем на ромски (смеју се). Да. САГ4: Ја не псујем... САГ5: Па добро причамо и кад се свађамо, причамо на ромском, онако, зато што смо навикли, навикли смо... САГ4: Кад нам треба, кад мени треба, на пример, гумица, друго нешто, ја кажем на ромском, и она тако исто, ел смо навикли, заборавимо и онда причамо на ромском.“ (САГ 4 – девојчица, 9 година, Минићево; САГ 5 – девојчица, 9 година, Минићево)

С друге стране, изражена је и стигматизација ромског језика, који се перципира као језик „оговарања“ или „тајни“ језик, којим се говорници служе како би нешто сакрили од говорника који тај језик не разумеју. Статус тајног језика ромски добија и у другим срединама, и код одраслих и код деце. Јелена Петровић и Лада Стефановић наводе да је један од начина друштвене адаптације Рома прихватање већинског језика, што додатно узрокује да њихов језик постане врста тајног

језика (Petrović, Stefanović 2002).²⁵ О томе сведоче и горе наведени делови разговора са наставним особљем, а посебно разговори са ученицима Ромима.

На питање да ли воле да причају ромски поједини ученици су одговорили да воле код куће, док у школи преферирају употребу српског:

„(ИСТ: У школи јел причаш ромски исто или?) Па *zavisil kana. Maj but gadžikane pričos...* *Pričos rromane, ali kana nakhen nesave me drugara.* [Па зависи када. Највише гаџикане²⁶ причамо... Причамо ромски, али када прођу неки моји другари.]“ (САГ 6 – девојчица, 13 година, Књажевац)

„*Maj but voliv čhere te pričov romski, a... ponek samo voliv kate* [Највише волим кући да причам ромски, а... понекад само волим овде (мисли на школу)].“ (САГ 7 – дечак, 8 година, Књажевац)

„(ИСТ: Јел причате код куће ромски?) *Va* [Да]. (ИСТ: ... а у школи?) Понекад. (ИСТ: Кад? *Kana* [Кад?]) *Kana sem sa goda maj lačhoma drugarima ili vov si Rrom.* [Када сам са оним најбољим другарима или он је Ром.] (ИСТ: Супер. А овај, с другим другарима?) *Па von si Gadže i... ni džan von te pričo rromane i giја pričov lenca po gadžikane* [Па они су Гаџе и... не знају они да причају ромски и тако причам са њима гаџикане].“ (САГ 8 – дечак, 12 година, Књажевац)

„САГ 9: *Amen ne pričos baš Gadži but rromane...* Иначе, *amen džanas rromane, amaro jeziko pričos.* А *приčos i kханikasa po srpski.* [Ми не причамо баш са Гаџама много ромски... Иначе, ми знамо ромски, наш језик причамо. А причамо и са неким на српском.] САГ 10: *Me čhere pričov rromane. Mrno jeziko, a ande škola pričov (ga)džikane... srpski.* [Ја код куће причам ромски. Мој језик, а у школи причам (га)џикане... српски.] САГ 11: *Па me čhere pričov rromane, ali ande škola ni pričov.* [Па ја код куће причам ромски, али у школи не причам.] (САГ 9 – девојчица, 11 година, Минићево; САГ 10 – дечак, 12 година, Минићево, САГ 11 – дечак, 11 година, Минићево)

Ученици као примарне разлоге за доминантну употребу српског најчешће наводе:

а) чињеницу да их вршњаци који говоре српским језиком не разумеју када говоре ромски:

„(ИСТ: Јел причаш у школи ромски или?) *He...* *Моја mрни [моја] drugarica... Voj ni razumil amen gova, ništa ni razumil amen.* [Она нас не разуме то, ништа нас не разуме]“ (САГ 3 – девојчица, 13 година, Књажевац)

„И ми... причамо тако на цигањски. И... сви кажу: *Прича(ј)те српски... да можемо да вас разумемо. Нечу, нечемо да причамо српски.*“ (САГ 12 – дечак, 10 година, Књажевац)

25 Раније студије указују и на чињеницу да код старије генерације говорника који своју децу нису учили ромски језик – ромски добија статус тајног језика и у комуникацији међу родитељима када желе да сакрију нешто од своје деце (в. Мандић 2007).

26 'Гаџикане' је придев који значи 'неромски', а када се употребљава да означи језик увек реферише на језик већинске заједнице у чијем окружењу живе Роми. У контексту разговора вођених у Књажевцу и Минићеву под овим појмом се подразумева српски језик.

б) перцепцију ромског као тајног језика од стране говорника српског:

„(ИСТ: С ким причаш ромски?) Па са другарима, са мамом, са татом, са сви кући, са баком. (ИСТ: ... а у школи?) У школи понекад... Не смемо да причамо ромски у школу јер сви мисле... да причамо нешто о њих. И не смемо да причамо.“ (САГ13 – дечак, 8 година, Књажевац)

в) негативан став говорника српског о ромском језику, који некад изазива подсмех према говорницима ромског:²⁷

„(ИСТ: А шта другари кажу кад вас чују да причате на ромском?) „Не смете да причате на ромском, то је забрањено.“ (САГ 4 – девојчица, 9 година, Минићево)

„(ИСТ: А ти код твоје куће, ти причаш ромски?) Причам. (ИСТ: ... у школи, јел причаш?) Не причам баш толко. (ИСТ: Што?) Па кад причамо, онда *goli* [ови], како се зове, што причају... српски, они само смеју се, и забаву се, смеју се. Кажу: ми смо Цигани... *I amen ne pričos ande škola, a čhere pričos gromane* [И ми не причамо у школи, а код куће причамо ромски]. (САГ14 – девојчица, 9 година, Књажевац)

(ИСТ: У школи, шта како причаш?) Па, овде? (ИСТ: Да, мхм.) Па понекад српски. Више причам овде српски, зато што моје другарице. *Me drugarice ka mislil, dikh kaja si Rom, Ciganka, znaš?* [Моје другарице ће да мисле, види, ова је Ром, Циганка, знаш?] (ИСТ: Мхм.) И увек кажу мени тако. И после, *me maj fino te pričos srpski nego gromane* [ја боље да причам српски него ромски]. (САГ15 – девојчица, 10 година, Књажевац)

г) чињеницу да се поједини ученици друже са српском децом и да са њима желе да говоре на српском:

(ИСТ: А јел причате ромски код куће?) Да. (ИСТ: ... А у школи?) У школи не. (ИСТ: А што?) Не причам зато што смо ја и моје другарице смо заједно увек и не желим да причам у школу. (ИСТ: А те твоје другарице оне не причају ромски?) Не. (САГ16 – девојчица, 12 година, Књажевац)

Ретке су ситуације у којима се млађи говорници српског интересују да науче или макар буду изложени ромском језику:

„Понекад ми кажу неки моји другари: „Хоћу и ја да научим, јел имаш некад време да ме научиш да причам исто тако као ти?“ А понеки причају: „Ти нешто оговараш мене.“ И да причамо да испадне... нека туча нешто.“ (САГ8 – дечак, 12 година, Књажевац)

„А *mi drugarica phenal*: „Ајде *tu* *pričo* маје... *pričo* маје *tu goja čhib*. [А моја другарица каже: „Ајде ти ми причај... причај ми ти тај језик.“]“ (САГ3 – девојчица, 13 година, Књажевац)

27 На присуство стигматизације и дискриминације ромске популације, као и различитих негативних ставова и стереотипа везаних за ромску популацију и њихов језик у Србији и региону указују различите студије (в. Кузмановић 1992, Вучинић, Матић 1996, Ђуровић 2002, Vabić 2004).

Осим ромског и српског, поједини ученици су имали прилике да уче немачки, будући да са својим породицама често мигрирају у иностранство, нарочито у Аустрију и Немачку као земље немачког говорног подручја, одакле се, након неког времена враћају у Књажевац. Немачки се перципира као високо вреднован и деца радо истичу да га говоре.

„(ИСТ: Реци ми, а јел ти волиш ромски да причаш?) ... Па не баш. Ја волим више немачки него ромски... (ИСТ: Разумела сам да си један разред ишла у Немачку у школу?) Да, да. (ИСТ: Супер.) Па само... у први разред сам отишла, зато што... тели су да нас истерају тамо. Па *avilam éhere* [дошли смо кући].“ (САГ15 – девојчица, 10 година, Књажевац)

(ИСТ: Јел причате код куће ромски?) Па *pričos* [причамо]. *Maј but romane* [Највише ромски], али понекад и немачки... *Zavisil so pričos kana kasa...* Па *amen ande Nemačka sama štar droma. I uvek kana džas amen, bešas po šov čhon, po breš djive, po duj breš. I gija uvek kana džas amen, me džav ande škola ande Nemačka* [Зависи шта причамо када с ким... Па ми смо у Немачкој били четири пута. И увек када идемо, боравимо по шест месеци, по годину дана, по две године. И тако увек када идемо, ја идем у школу у Немачкој]. (САГ 6 – девојчица, 13 година, Књажевац)

5. Закључна разматрања

Начин на који се промовише ромски као мањински језик у Књажевцу и околини може да послужи као модел афирмације језика националне мањине који би се успешно могао применити и у другим локалним заједницама, будући да инкорпорира организовану наставу ромског језика у школи, едукативне радионице намењене ромској деци, издавачку делатност и друге образовне пројекте Библиотеке који су усмерени и ка томе да ромски језик учине видљивијим широј заједници. Агилност и заинтересованост челника школе и наставног особља, као и Библиотеке, важан је елемент у ефикасном спровођењу креираних активности. Постоје законски оквири, програми и планови које је прописало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. На потезу су школе које у сарадњи са педагошким асистентима треба да учине све да се ромска деца укључе о обавезни систем образовања. Школе могу да спроведу (факултативну) наставу ромског језика са елементима националне културе, а улога школе лежи и у подстреку који даје ученицима да се за наставу пријаве. Попут школе и Библиотеке у Књажевцу, и друге школе могу бити проактивне у организацији садржаја на који нису законом обавезане, као што су додатне ваннаставне активности.

Квалитетно образовање почива на сарадњи свих учесника у образовном процесу, како наставног особља, тако и твораца образовних политика на државном нивоу, али и целокупне заједнице која укључује и (не)ромску децу и њихове родитеље. У процесу креирања адекватних планова, програма и литературе неопходне за извођење наставе језика националних мањина са елементима националне културе, нарочито ромског као језика посебно осетљивог статуса, релевантне државне институције морају узети у обзир и реалну ситуацију на локалном нивоу, односно практичне проблеме и изазове на које указује наставно особље и челници школа, као и

потешкоће са којима се суочавају ромски ученици. Неопходно је сагледати шири контекст у коме се изводи образовање ромске деце, као и свеукупне услове инклузије ромске деце у образовни систем, те степен њихове интеграције у локалну и ширу заједницу. Иако се Република Србија обавезала на примену бројних међународних докумената којима се регулишу права националних мањина (попут *Европске повеље о регионалним или мањинским језицима* или *Оквирне конвенције за заштиту националних мањина*), и са њима ускладила и *Закон о основном образовању и васпитању*, квалитативна анализа разговора са учесницима у образовном процесу (пре свега са наставним особљем и ђацима), сугерише да утврђене платформе нису довољне за успешну имплементацију, те да је неопходно идентификовати различите типове проблема.

Питање стигматизације ромског језика остаје нерешено и у средини која много напора улаже у промоцију овог мањинског језика. Имајући у виду распрострањене негативне ставове о ромском језику, чини се да постоји још већа потреба за часовима ромског језика, као и другим активностима намењеним његовој промоцији. Како наводе Јелена Филиповић и Јулијана Вучо (2018: 165):

„Вредновање сопственог језика у јасној и добро испланираној координацији са већинским језиком и другим језицима који се нуде у формалном образовању јесте од пресудног значаја за индивидуалну и групну афирмацију Рома у ширем друштвеном, образовном и професионалном контексту.“

Како би се развили сопствени позитивни ставови о ромском језику, неопходно је умањити степен дискриминације Рома и степен стигматизације њиховог језика. Један од корака је да се уложе напори да већинска заједница ромски језик препозна као равноправан, а то је могуће само уколико га локалне заједнице кроз своје програме учине видљивим. Важно је развијати позитивне ставове према језику,²⁸ јер бројни негативни ставови (самих говорника ромског према сопственом језику, а посебно ставови већинске заједнице) представљају једну од главних препрека успешном школовању ромске деце.

Референце

- Башић, Горан. 2018. Право на службену употребу језика националних мањина: Перспективе ромског. У: Тибор Варади, Биљана Сикимић (ур.), *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 13–31.
- Бауцал, Александар. 2012. Деца и млади из ромске заједнице у образовном систему Србије: маргинализовани у друштву и маргинализовани у образовном систему. У: Тибор Варади, Горан Башић (ур.), *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције*, књ. 33. Београд: Српска академија наука и уметности, 349–363.
- Бугарски, Ранко. 1997. *Језици*. Београд: Чигоја штампа.

²⁸ У контексту одржања језика у условима живота у дијаспори, на примеру наставе српског језика, Ана Јовановић и Ивана Вучина-Симовић истичу потребу да се подстичу позитивни ставови према језику и његовом одржавању (Јовановић, Вучина-Симовић 2012).

- Вучинић, В., Магић, Ј. 1996. Етничка и територијална дистанца између српске и ромске деце школског узраста. *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, књ. 84. Београд: Српска академија наука и уметности, 367–382.
- Јовановић, Витомир. 2013. *Образовна инклузија деце ромске националности – извештај о спроведеном мониторингу у основношколском образовању*. Београд: Центар за образовне политике.
- Јовановић, Ана, Ивана Вучина-Симовић. 2012. Одлике и потребе наставе српског као завичајног језика. *Структурне карактеристике српског језика, Књига I, Српски језик, књижевност и уметност, Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2011)*, 383–395.
- Кузмановић, Бора. 1992. Стереотипије о Ромима и етничка дистанца. У: Милош Мацура (ур.) *Развитак Рома у Југославији, проблеми и тенденције*, 149–157.
- Лукин Саитовић, Баја. 2018. Ромски језик: Актуелни процеси стандардизације у Србији. У: Тибор Варади, Биљана Сикимић (ур.), *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 31–44.
- Мандић, Мирјана. 2007. Замена језика – анализа језичких способности једног ромског детета. *Друштвене науке о Ромима у Србији*, књ. 29. Београд: Српска академија наука и уметности, 221–239.
- Мирић, Мирјана (у припреми). *Школовање ромске деце у Књажевицу и околини: квалитативна анализа проблема и стратегија за њихово превазилажење*.
- Османи, Ибрахим. 2008. Путеви изласка из таме: не/могућност школовања ромске деце. *Теме* 32/1, 181–187.
- Попис 2011. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији. Књига 4 – Вероисповест, матерњи језик и национална припадност*. Република Србија: Републички завод за статистику.
- Сикимић, Биљана. 2017. *Миклошичева збирка речи „из Тимока“*. Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Сикимић, Биљана (ур.) 2018. *Језик и традиција књажевачких Рома*. Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Ћирковић, Светлана. 2018. Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији. У: Тибор Варади, Биљана Сикимић (ур.), *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 239–251.
- Филиповић, Јелена, Јулијана Вучо. 2014. Језичка образовна политика и образовање националних мањина у Европи са посебним освртом на ромску популацију. У: Јелена Филиповић, Оливера Дурбаба (прир.), *Језици у образовању и језичке образовне политике*. Београд: Филолошки факултет, 169–184.
- Филиповић, Јелена, Јулијана Вучо. 2018. Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: У прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала. У: Тибор Варади, Биљана Сикимић (ур.), *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 155–174.
- Babić, Dragutin. 2004. Stigmatizacija i identitet Roma – pogled „izvana”: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok. *Migracijske i etničke teme* 20(4), 315–338.
- Bakker, Peter, Yaron Matras. 1997. Introduction. In: Matras, Yaron, Peter Bakker, Hristo Kyuchukov (eds.), *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamin Publishing Co., vii-xxx.
- Cummins, Jim. 1981. The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. *Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Framework*. Los Angeles: Education, Dissemination and Assessment Center, 3–49.
- Ćirković, Svetlana, Mirjana Mirić. 2017. *Romsko-srpski rečnik knjaževačkog gurbetskog govora*. Knjaževac: Narodna biblioteka „Njegoš”.
- Djurić, Rajko, Ljuan Koko. 2018a. *Tasvinengo lil: rromani čhib e elementjenca nacionalno kulturake vaš anglune klasake*. Београд: Zavod za udžbenike.

- Djurić, Rajko, Ljuan Koko. 2018б. *Grafemari: rromani čhib e elementjenca nacionalno kulturake vaš dujto klasake*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Djurić, Rajko, Ljuan Koko. 2018в. *Drabarutni: rromani čhib e elementjenca nacionalno kulturake vaš 3. klasake*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Djurić, Rajko, Ljuan Koko. 2018г. *Drabarutni: rromani čhib e elementjenca nacionalno kulturake vaš 4. klasake*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Đurić, Rajko 2012. *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje „Kali Sara”, Romski informativni centar.
- Đurović, Bogdan. 2002. Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji. *Kultura* 103/104, 77–96.
- Halwachs, Dieter (у припреми). Language policy and planning in Romani. In: Matras, Yaron, Anton Tenser (eds.), *Handbook of Romani linguistics*. Basingstoke: Palgrave.
- Hemelseoet, Elias. 2015. Whose problem is it anyway? Realising the right to education for Roma children in Ghent, Belgium. *Romani Studies* 25(1), 1–23.
- Haške preporuke o pravu nacionalnih manjina na obrazovanje i objašnjenje*. 2016. Hag: Kancelarija visokog komesara za nacionalne manjine. Доступно на: <https://www.osce.org/sr/hcnm/32191?download=true> (приступљено 31.01.2019)
- Jerončić, Milica. 2016. Reprodukcijska društvenih nejednakosti u obrazovanju: obrazovna inkluzija dece romske nacionalnosti. *Interkulturalnost* 11, 51–67.
- Kyuchukov, Hristo 1999. Early acquisition of Romani (Gypsy) language. In: M. de G. Pinto, J. Veloso, B. Maia (eds.), *Proceedings from the 5th International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics*. Porto: Porto University Press, 329–337.
- Macswan, Jeff. 2000. The Threshold Hypothesis, Semilingualism, and Other Contributions to a Deficit View of Linguistic Minorities. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences* 22(1), 3–45.
- Matras, Yaron. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirić, Mirjana (у рецензији). *Child language documentation and the role of the community in preserving Romani varieties in Eastern Serbia*, рад презентован на конференцији CLARC2018: Perspectives on linguistic diversity. Panel: Linguistic endangerment in Southeast Europe. Филозофски факултет Универзитета у Ријеци (Хрватска), 7–10. јун 2018.
- Mirić, Mirjana, Svetlana Ćirković. 2018. Report on documenting the Gurbet Romani variety in East Serbia and creating the Romani-Serbian dictionary. *Romové: etnologické reflexe /Roma: Ethnological Reflections (a special issue of Studia Ethnologica Pragensia)* 1/2018, 105–113.
- Moseley, Christopher (ed.). 2010. *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd edn. Paris: UNESCO Publishing. Доступно на: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas> (приступљено 02.11.2018)
- Petrović, Jelena, Lada Stefanović. 2002. *Sociolinguistic aspects of language of Roma refugees from Kosovo in Slovenia and Vojvodina – a comparative study*. Presented at: 6th International conference on Romani linguistics, University of Graz.
- ROMLEX – Romani Lexicon Project, доступно на: <http://romani.uni-graz.at/romlex/> (приступљено 02.11.2018)

Законска акта

Закон о основном образовању и васпитању, *Службени гласник РС*, број 55/2013, 101/2017, 27/2018.

Закон о потврђивању Оквирне конвенције за заштиту националних мањина. *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/98.

Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 18/2005.

Правилник о ближим условима за остваривање двојезичне наставе, *Службени гласник РС*, бр. 105/2015, 50/2016.

THE CHALLENGES AND IMPORTANCE OF ROMANI LANGUAGE CLASSES IN KNJAŽEVAC AND THE SURROUNDINGS

Abstract: The aim of the paper is to emphasize the importance of the (facultative) classes of the Romani language and other educational activities aimed at Roma children in the elementary schools in Knjaževac and the surroundings. We are focused on the Romani language classes which are organized by the elementary school “Dimitrije Todorović Kaplar“ in Knjaževac (Southeastern Serbia). For the purpose of this research, we recorded one of the classes, as well as the interviews with school’s officials, teaching staff (the principal, educational assistant, Romani language teacher, and a teacher), and students. Additionally, we included the parts of interviews with the librarian in the “Njegoš” National library in Knjaževac, as well as the interviews with the officials, teaching staff, and students in the elementary school “Dubrava” in the nearby village of Minićevo. All recordings were made in July and November 2017 and May 2018 and they are available within the DABI base (Digital Archive of the Institute for Balkan Studies, SASA, Belgrade). Given that our respondents report on Romani language stigmatization and restricted domains of language usage, various educational activities organized by the schools and library might be considered as significant affirmative measures oriented towards promotion and destigmatization of Romani.

Keywords: the Romani language, Romani language classes, Knjaževac, language stigmatization, minority languages